

मुघलकालीन प्रशासन

दक्षिणेतही झालेला दिसून येतो. केवळ आपला साम्राज्यविस्तार केला नाही, तर त्यास स्थिरता देण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी त्यांनी उत्तम प्रशासनव्यवस्था निर्माण करून सुस्थिर केले. जमीन महसुल पद्धतीत सुधारणा घडवून आणून महसुल सर्वत्र उत्पादनाच्या आधारावर रोखीने किंवा धान्य स्वरूपात घेण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे मुघल सत्ता आर्थिकदृष्ट्या संपन्न होण्यास मदत झाली. मुघल काळात लहान-मोठ्या उद्योगधंद्यात भरभराट झाली होती. त्या उद्योगधंद्यांना अकबराने मदत केलेली होती. भारतातील अंतर्गत व्यापार व परराष्ट्रीय व्यापारातही मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली होती.

प्रशासनव्यवस्था

मुघल सत्तेचा संस्थापक जहिरुद्दीन मोहमंद बाबर याने सुलतानशाहीचा अस्त करून मुघल सत्तेचा पाया घातला. त्याने आपल्या कारकिर्दीत पानिपत, खानवा व घोघ्रा या लढाया जिंकल्या. बाबराच्या मृत्युनंतर हुमायून गादीवर आला मात्र. शेरशाहा सूर याने हुमायूनचा पराभव केला. याकाळात हुमायून आश्रयासाठी भटकंती करत होता त्यावेळी अमरकोट येथे इ. स. १५४२ मध्ये अकबराचा जन्म झाला. हुमायूनचा एकनिष्ठ सरदार बैरामखानला अकबराचा गुरु नेमला. हुमायूनच्या मृत्यूच्या वेळी तो बैरामखानाबरोबर पंजाबच्या मोहिमेवर होता. तात्काळ तो मोहिम सोडून दिल्लीस आला व स्वतःस मुघल सत्तेचा बादशहा म्हणून घोषित केले. डॉ. श्रीवास्तव अकबराविषयी म्हणतात की, प्रशासक व मुत्सदी या नात्याने अकबर अतुल्य आहे. अकबरकालीन प्रशासन विभागाचे पुढील प्रकार होते.

- अ) केंद्रीय प्रशासन
- ब) प्रांतीय प्रशासन
- क) जिल्हा (सरकार) प्रशासन
- ड) तालुका (परगणा) प्रशासन
- इ) ग्राम प्रशासन.

अ) केंद्रीय प्रशासन

१) सम्राट / पातशहा

सम्राट हे पद मुघल प्रशासनातील सर्वोच्च पद मानले जात होते. सम्राटाच्या हाती सत्तेची सर्व सुत्रे एकवटली होती. सम्राटाचे सर्व पदे व अधिकार्यांवर नियंत्रण असे. तो मुलकी, लष्करी व न्यायधिवक प्रशासनाचा प्रमुख मानला जात होता. सम्राट अकबर हा कायदेमंडळ, कार्यकारी व न्याय या प्रशासनाच्या तिन्ही शाखांचा प्रमुख होता. सम्राटाला धर्मग्रंथाचे पालन करावे लागत होते. उदा. सम्राटाने कुराणाचे पालन न केल्यास त्याला पदावरून दूर करण्याचा अधिकार उलेमांना होता. काही सम्राटांनी मात्र आपली बलशाली सत्ता स्थापन करण्यात यश मिळविले होते. उदा. सम्राट अकबराने उलेमांकडे असणारे सर्वोच्च धार्मिक अधिकार स्वतःकडे घेतल्याने राजकीय सत्तेबरोबरच धार्मिकतेचेही अधिकार सम्राट अकबराकडे आले होते. अकबर स्वतःला ईश्वराचा प्रतिनिधी समजत होता. अकबर हा अनियंत्रित पण कल्याणकारी हुकूमशहा होता. मात्र इतर मुघल सम्राटांच्या काळातील अशीच परिस्थिती होती असे पहावयास मिळते.

मुघलकाळात सम्राट हा आपल्या साम्राज्यातील उच्च अधिकारी व मंत्री यांची नियुक्ती करत असे. सर्व साम्राज्यावर नियंत्रण ठेवणे. याशिवाय सम्राटाकडे पुढील अधिकार एकबटलेले होते. शिकार करणे, मनोरंजनासाठी प्राण्यांच्या झुंजी लावणे, दर शुक्रवारी पालखीतून जाऊन मशिदीत नमाज पठण करणे, सुवर्णतुला करणे इत्यादी. सम्राट जनतेस झरोका-ए-दर्शन किंवा सलामीचा सज्जा करीत असे. झरोका ए-दर्शन याचा अर्थ सम्राटाने आपल्या दर्शनीय मंडळी किंवा हुजूर महलमधून सकाळी आपल्या प्रजेला दर्शन देणे, अकबर आपल्या प्रजेला दर्शन देत असे त्यावेळी दरबारात संगीतकार व गायक उपस्थित राहून गायन करीत असत. एवढेच नव्हे तर दरबारात भाटही उपस्थित राहून सम्राटाची स्तुती करून त्यास खुश करण्याचा प्रयत्न करत असत.

२) मंत्री व मंत्रालये :

मुघल प्रशासनात राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी सम्राट हा मंत्र्यांची नेमणूक करीत असे. मंत्री हा सम्राटाला कामकाजात मदत करीत असे. वेळप्रसंगी मंत्री ते सल्ला देण्याचे काम करत. परंतू तो सल्ला सम्राटाने मानलाच पाहिजे असे बंधन नव्हते. मंत्री आपले प्रशासकीय पद टिकविण्यासाठी सम्राटाची मर्जी सांभाळत असत. मुघल प्रशासनात प्रत्येक सम्राटाच्या काळात मंत्र्यांची संख्या बदललेली

दिसून येते. ही संख्या कमीतकमी ४ व जास्तीत जास्त ८ असलेली दिसून येते. उदा. सम्राट अकबराच्या काळात एकूण ८ मंत्री होते. त्याची सविस्तर माहिती पुढीलप्रमाणे-

१) वजीर (प्रधानमंत्री) :

मुघल सम्राटानंतर वजीर हा महत्त्वाचा प्रधान होता. याचे मुख्य कार्य सम्राटाला सल्ला देण्याचे होते. एवढेच नव्हे तर सम्राट व मंत्री यांच्यातील दुवा म्हणून काम पाहत असे. सम्राटाच्या गैरहजेरीत वजीरास राज्याचा कारभार सांभाळावा लागत होता. सम्राट वयाने लहान असेल तर वजीरच सम्राटाच्या नावे राज्यकारभार करीत असे. वजीराचे मुख्य कार्य लष्करी अधिकाऱ्यांची नियुक्ती व बढती करणे, साम्राज्याच्या जमाखर्चावर नियंत्रण ठेवणे, तीसंबंधी निर्णय घेणे.

२) दिवाण :

दिवाण हे अर्थखाते सांभाळणारे मंत्रीपद होते. वजीरानंतरचे हे महत्त्वाचे पद होते. अकबराच्या काळात (तोपर्यंत वजीर व दिवाण हे पद एकच होते. मात्र पुढील काळात सम्राट अकबराने हे पद स्वतंत्र केले. या पदाचा प्रारंभी हे पद स्वतंत्र नव्हते. तर बजीरास ही कामे पार पाडावी लागत होती. जोपर्यंत बैराखमात बजीर होता. कारभार राजा तोडमल याच्याकडे सोपविला. त्याने तो सक्षमपणे पार पाडला. दिवाण हा साम्राज्याचा जमाखर्च सांभाळण्याचे काम पाहत असे. राज्याचा महसुल ठरविण्याचे कामही तो पार पाडत असे. त्याच्या मदतीससहाय्यक दिवाण असे. अर्थखात्यात पुढील विभाग १) दिवाण-ए-खालसा (सरकारी जमीन व्यवस्थापन: विभाग), २) दिवाण-ए-जहागीर (जहागीर व मनसबदारी जमीन व्यवस्थापन विभाग), ३) साहिब-ए-तौजी (लष्करी हिशेबनीस), ४) दिवाण-ए-बयूतत (कारखाना प्रमुख उद्योग विभाग), ५) मुशरिफ-ए-खजाना (कोषाध्यक्ष), ६) सदर.या विभागात सचिवाची व इतर कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती करण्याचा वजीराला अधिकार होता. मुजफ्फरखान, राजा तोडमल व नंतर शहा मन्सूर हे अकबराचे नामांकित अर्थमंत्री होऊन गेले, जमाखर्च पाहणे, जमीन महसूलासंबंधीची कामे पार पाडणे, महसुल उत्पन्न वाढावे यासाठी शेतीचा विकास घडवून आणणे. ही सर्व कामे सुरळीतपणे पार पाडावीत यासाठी अधिकारी किंवा कर्मचारी यांची निवड करणे.

३) मीरबक्षी :

मीरबक्षी यास सैन्यमंत्रीही म्हटले जात होते. हा सैन्यासंबंधीचे सर्व काम पाहत असे. ते सैनिक, मनसबदार व इतर सेनाधिकारी यांची भरती करणे, त्यांचे प्रशिक्षण, नावे, दर्जा, बेतन, बढती, बदली, बडतर्फी इ. माहिती नोंद ठेवण्याचे काम करीत असे. सैन्याचा पगार वाटप करणे, युद्ध मोहिमेचे नियोजन करणे, हेर व बातमीदार नेमणे, राजवाड्याभोवती पहारेदारांची व्यवस्था करणे, मनसबदाराच्या घोडदळाची संख्या ठरविणे. तसेच घोड्यांची अदलाबदल करू नये यासाठी घोड्यांना डाग देणे इत्यादी प्रमुख कर्तव्ये मीरबक्षीला पार पाडावी लागत होती.

४) खान-ए-सामा:

खान-ए-सामा हा बादशहाचा खाजगी गृहमंत्री असे. तो बादशहा व त्याचे कुटुंब, जनानखाना यांचा दैनंदिन आहार, विहार, रक्षण, त्यांना लागणाऱ्या वस्तूंचा पुरवठा करणे. अर्थात राजकुटुंबाच्या गरजांची पूर्तता करण्याचे काम खान-ए-सामा यास करावे लागे. सम्राटाच्या भोजनाची व्यवस्था करणे. मोहिमेच्या वेळी त्यांच्या निवासासाठी तंबू व सर्व सामानाची व्यवस्था खान-ए-सामाकडे असे. या मंत्र्याचा संपर्क सतत सम्राटाशी येत असल्याने या पदाचे महत्त्व फार मोठ्या प्रमाणावर वाढले होते. तसेच हा बादशहाचा अत्यंत जवळचा व महत्त्वाचा मंत्री असून त्याची अनेकदा वजीरपदी बढती केलेली दिसून येते.

५) सदर-उस- सुदूर (धर्ममंत्री) :

हा धर्ममंत्री म्हणूनही ओळखला जात व साम्राज्यातील धर्मदाय विभागाचा प्रमुख होता. सम्राटाला धार्मिक) बाबतीत सल्ला देणे. सम्राटामार्फत दानधर्म करणे. सम्राट व प्रजा यांच्याकडून कुराण ग्रंथातील अज्ञांचे पालन करून घेणे. इस्लाम धर्मास चालना देणे. धर्माधिकाऱ्यांच्या नियुक्त्या करणे, मशिद व धार्मिक तिर्थक्षेत्रासंबंधी लक्ष देणे, मुस्लिमांच्या धार्मिक संस्थांना सहाय्य करणे, कलावंत व विद्वानांना आर्थिक मदत करणे, सम्राटाने दिलेले निर्णय धर्मबाह्य होणार नाहीत यासंबंधी लक्ष देणे. वादग्रस्त प्रश्नांचा निकाल लावणे, दानधर्म, धर्माच्या बाबतीत बादशहाला सल्ला देण्याचे काम करणे. बादशहानंतर सदर उस मुदूर हाच साम्राज्याचा सर्वोच्च धर्मप्रमुख समजला जाई. प्रांतिक व स्थानिक सदर नेमण्याचा त्याला अधिकार होता.

६) काजी-उल-कजात :

बादशहा हा राज्याचा प्रमुख न्यायाधीश असे. त्याखालोखाल काजी-उल-कजात न्यायमंत्री म्हणून काम 1.असे. काजी-उल-कजात हा आपल्या हाताखालील प्रांतिक व स्थानिक काजी नियुक्त करीत असत इस्लाम कायदानुसार धार्मिक खटल्यांची सुनावणी करणे, दिवाणी

व फौजदारी दाव्यांचा निकाल लावणे आणि पहात बादशहाला न्यायदानात मदत करणे ही याची प्रमुख कार्ये होती. मुघलकाळात सामान्य व्यक्तीस अर्ज करून न्याय मागण्याची तरतूद होती.

७) गा-ए-डायची की

हा मंत्री पत्रव्यवहार व गुप्तहेर खात्याचा विभागप्रमुख असे. मुघलकाळात या विभागास फार महत्त्वाचे स्थान होते. या मंत्र्यास साम्राज्याचा पत्रव्यवहार सांभाळावा लागत होता. याशिवाय शत्रू पक्षाकडील गुप्त माहिती काढून ती राजास सादर करावी लागत होती. शत्रूच्या हालचालीवर लक्ष ठेवण्याचे काम त्यास करावे लागे.

८) मीर आतीव :

हा तोफखाना विभागाचा प्रमुख असे. या अधिकाऱ्यास तोफखान्यासंबंधीची सर्व कामे पार पाडावी लागत. तोफा बनविणे, बंदुका व दारूगोळा तयार करणे, त्यांची नीटनेटकी व्यवस्था लावणे. तोफा निर्मितीविषयी महत्त्वाच्या किल्ल्यावर कारखाने तयार करणे. तोफखान्यासंबंधीची माहिती सम्राटास पुरविणे इ. कामे या अधिकाऱ्यास पार पाडावी लागत होती.

ड) प्रांतिक प्रशासन :

मुघल काळात प्रशासकीय कारभाराच्या सोयीसाठी साम्राज्याचे जे विभाग केले होते त्या विभागास प्रांत सुभा म्हटले जात. सम्राट अकबराने आपल्या साम्राज्याचे १५ सुभे बनविले होते. त्याची ही प्रांतीय व्यवस्था केंद्रीय प्रशासनाप्रमाणेच तयार केली होती. त्याच्या या प्रशासनात पुढील सुभ्यांचा समावेश होता. १) अलाहाबाद, २) आना, ३) अयोध्या, ४) अजमेर, ५) अहमदाबाद, ६) बिहार, ७) बंगाल, ८) दिल्ली, ९) काबूल, १०) लाहोर, ११) मुलतान, १२) मावळ, १३) वऱ्हाड, १४) खानदेश, १५) अहमदनगर इत्यादी. सम्राट औरंगजेबाच्या काळात ही संख्या २१ वर पोहोचली होती. त्यात १) दिल्ली, २) ग्रा ३) गुजरात, ४) खानदेश, ५) बंगाल, ६) बिहार, ७) अजमेर, ८) मावळ, ९) काबूल, १०) अवध ११) अलाहाबाद, १२) मुलतान, १३) लाहोर, १४) बऱ्हाड, १५) ठड्डा, १६) ओरिसा, १७) औरंगाबाद, १८) काश्मीर, १९) बीदर, २०) विजापूर, २१) हैद्राबाद इ. या सुभ्यांचे प्रशासन पुढील प्रमाणे होते.

१) सिपहसालार किंवा सुभेदार:

अकबराच्या काळात प्रांतप्रमुख 'सिपहसालार' असे म्हटले जात होते. पुढे औरंगजेब बादशहाच्या काळात यास सुभेदार किंवा नजीम असे म्हणत. या प्रांतप्रमुखास प्रांतातील राज्यकारभारात अंतर्गत स्वातंत्र्य होते. संपूर्ण प्रांताचा कारभार सुभेदार सांभाळत असल्याने त्याच्यावर फार मोठी जबाबदारी पडत असे. ही जबाबदारी उत्कृष्टपणे पार पाडावी यासाठी बादशहा हा आपल्या विश्वासातील व्यक्तीची नियुक्ती करित असे. विशेषतः राजपुत्र किंवा सम्राटाच्या कुटुंबातील सदस्याची किंवा योग्य सेनापतीची निवड केली जात असे. सुभेदार किंवा प्रांत प्रमुखाची कार्ये पुढीलप्रमाणे होत.

प्रांतात शांतता व सुव्यवस्था राखणे, प्रांतातील महसुल वसूल करणे, प्रांतिक लष्कराची व्यवस्था ठेवणे, प्रजेच्या कल्याणासाठी रस्ते, कालवे, दवाखाने, धर्मशाळा व बागांची निर्मिती करणे. प्रांतातील न्यायदान व्यवस्था सांभाळणे, एखाद्या गुन्हेगाराने गंभीर गुन्हा केला असल्यास त्यास शिक्षेसंबंधी बादशहाची मान्यता घेणे. प्रांतामधील मांडलिक राजाकडून खंडणी वसूल करणे. बादशहाच्या परवानगीने शत्रूवर हल्ला करणे. प्रांतातील बंडखोर सरंजामदार व जमीनदार यांचा बंदेबस्त करणे, प्रांतातील अधिकारी व निवडीबाबत बादशहाकडे शिफारस करणे, धार्मिक तीर्थक्षेत्रांची जपणूक करणे, जमाखर्चाचा ताळमेळ घालणे, शेतकऱ्यांसाठी अनेक विकासाच्या उपाय योजना करणे, इत्यादी कार्ये प्रांतप्रमुखास करावी लागत होती.

२) प्रांतीय दिवाण (प्रांतीय अर्थमंत्री)

हा सुभेदारानंतरचा महत्त्वाचा अधिकारी होता. याची नियुक्ती केंद्रीय दिवाणी करित असे. त्यामुळे तो त्यास जबाबदार असे. हा प्रांताचा अर्थमंत्री होय. सुभेदार व दिवाण हे दोन अधिकारी एकमेकांवर नियंत्रण ठेवण्याचे काम करत असत. ते परस्परांचा गुप्त अहवाल बादशहाकडे पाठवत असत. प्रांतीय दिवाणास पुढील कामे करावी लागत होती. आपल्या खात्याचा अहवाल केंद्राकडे पाठविणे, प्रांतीय खजिन्यावर नियंत्रण ठेवणे. प्रांतातील जमीन महसुल वसूलीसाठी अमीन व आमील या अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करणे. प्रांतातील दिवाणी खटले चालविणे, शेतकऱ्यांना तगाई देणे. अडी अडचणीच्यावेळी शेतकऱ्यांना मदत करणे, देवस्थानांना इनाम दिलेल्या जमिनीवर देखरेख करणे इत्यादी.

३) प्रांतीय सदर किंवा काझी (न्यायप्रमुख) : प्रांतीय प्रशासन व्यवस्थेत प्रांतीय दिवाणानंतर हा महत्त्वाचा अधिकारी होता. याची निवड केंद्रीय प्रशासनातील सदर-इ-सदर करित असे. यास धार्मिक ज्ञान असणे आवश्यक होते. प्रांतातील धार्मिक खटले चालवून

न्यायनिवाडा करणे, शहरे व जिल्ह्याच्या न्यायायातील न्यायाधीशांच्या नेमणूका करण्यासंबंधीच्याविकरसी करणे, जिल्हा पातळीवरील काझीच्या कामकाजावर लक्ष ठेवणे, केंद्र सरकारकडे जमीन दान, आर्थिक मदतीबद्दल शिफारस करणे. इत्यादी कामे करावी लागत होती.

४) प्रांतीय बक्षी (प्रांतीय सैन्यप्रमुख) :

प्रांतीय बक्षीची नियुक्ती ही केंद्रीय मीरबक्षी करीत असे. हा प्रांताचा सैन्यप्रमुख असून त्यास सैन्यासंबंधीची ढील कामे पार पाडावी लागत होती. प्रांतीय लष्करात सैन्यांची भरती करणे, सैन्याचे संघटन करणे, सैनिकांचे बढती व बडतर्फी करणे, सैन्यात शिस्त व कार्यक्षमता ठेवणे, प्रांतातील बंडखोरांना नियंत्रणात ठेवणे, कच्या लष्करासंबंधीची माहिती केंद्रीय मीर बक्षीला कळविणे.

५) कोतवाल (प्रांत पोलीस प्रमुख किंवा नगर प्रमुख) :

व्यापारी बंदरे किंवा शहरे येथील राज्यकारभार पाहण्यासाठी प्रशासनाकडून या अधिकाऱ्याची निवड केली रात होती. नगरात अथवा शहरात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करणे, शहराच्या संरक्षणासाठी लष्कर सज्ज ठेवणे, गस्त किंवा पहारा देऊन शहर भितीमुक्त करणे, परकीय लोकांच्यावर लक्ष ठेवणे, शहरातील बाजारपेठा उद्योगधंदे यांना संरक्षण देणे, बाजारपेठेतील वस्तूंच्या भावावर नियंत्रण ठेवणे, शहरातील अवैध धंद्यावर निर्बंध घालणे, शहरामधील जनतेला सामाजिक सुविधा पुरविणे, स्मशाने व कत्तलखाने याकडे लक्ष पुरवणे, बेवारस असणारी मालमत्ता सरकारकडे जमा करणे इत्यादी कामे कोतवालास करावी लागत होती.

अशाप्रकारे मुघल काळात दळणवळणाची प्रगत व जलद साधने नसून सुद्धा मुघल बादशहांनी सुभेदारांच्या केंद्रायणी प्रवृत्तीला आळा घालण्याचे काम प्रांतिक सत्ताविभागणीद्वारे केले होते. प्रांतात भ्रष्टाचार होवू नये म्हणून प्रांतप्रमुखांच्या वारंवार बदल्या केल्या जात असत.

क) जिल्हा किंवा सरकार प्रशासन :

जिल्हा प्रशासन ही प्रांतिक प्रशासनाची लहान प्रतिकृतीच होती. प्रत्येक प्रांताचे जिल्हा किंवा सरकार प्रशासन असे विभाग पाडले असून त्यावर फौजदार, अमलगुजार, बितिकची पोतदार हे अधिकारी नियुक्त केले होते.

१) फौजदार (जिल्हा प्रमुख) :

जिल्ह्याचा सर्व कारभार फौजदार पाहत असे. त्याच्याकडे लष्करी जबाबदारी असल्याने तो आपल्याकडे आवश्यक तेवढी फौज ठेवत असे. त्याचे प्रमुख काम जिल्ह्यात शांतता व सुव्यवस्था राखणे हे होते. त्यासाठी लहानसे सैन्य बाळगणे, याशिवाय जिल्ह्यातील स्थानिक बंडखोर, डाकू चोर लुटाचा बंदोबस्त ठ फौज बाळगून बचक वाढविणारा फौजदार हा नावाप्रमाणे अधिकारी होता. परगण्यातील अधिकाऱ्यावर नियंत्रण ठेवणे, महसूल अधिकाऱ्यांना महसूल बहुलीसंबंधी मदत करणे, सुभेदारांनी केलेल्या आशा पाळणे, जिल्ह्यातील दांवर नियंत्रण ठेवणे इत्यादी कामे फौजदारास करावी लागत होती.

२) जिल्हा (अमलगुजार) :

हा जिल्ह्यातील अर्थविभागाचा प्रमुख होता. जमीन महसूल वसुली, शेतीस उपद्रव करणाऱ्या चोर, लुटारू व बंडखोरांचा बंदोबस्त करणे, शेतीतून उत्पन्न वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे. शेतकऱ्यांना नैसर्गिक संकटकाळात सारामाफी करणे व तकावी देणे, जमिनीचे स्वरूप व घेण्यात येणारी पिके यानुसार महसूल ठरविणे, जिल्ह्यातील महसूल बाढीसाठी प्रयत्न करणे, जिल्हा खजिनदारांच्या कामकाजावर लक्ष ठेवणे व तालुका स्तरावरील महसूल अधिकाऱ्यांना योग्य मार्गदर्शन करणे इत्यादी कामे जिल्हा दिवाणास करावी लागत होती.

३) जिल्हा हिशेबप्रमुख (बितिकची) :

अमलगुजार यास मदत करणारा हा महत्त्वाचा महसूल अधिकारी होती. जमिनीची प्रत व पीक याच्या आधारे शेतसारा निश्चिती करण्यासाठी अमलगुजारास माहिती पुरविणे, जिल्ह्यातील कानूनगो, पटवारी, मुकादम वगैरेवर देखरेख ठेवणे, जिल्ह्यात समावेश असणाऱ्या परगण्यांतील महसूल वसूलाबाबतची हिशेबपत्रके तयार करणे, जिल्ह्यातून जमा झालेल्या महसूलाचा हिशेब ठेवणे इत्यादी कामे त्यास करावी लागत होती.

४) जिल्हा खजिनदार (पोतदार) :

हा जिल्हा प्रशासनातील शेवटचा अधिकारी होय. याचे महत्त्वाचे काम शेतकऱ्याकडून शेतसाऱ्याची रक्कम स्वीकारणे. त्याबद्दल पावती देणे आणि ही रक्कम खजिन्यात सुरक्षित ठेवून ती केंद्रीय खजिन्यात पाठवायची व्यवस्था करणे, जिल्ह्यातील शेतसारा व इतर करांबाबतची कागदपत्रे एकत्र करणे.

ड) तालुका किंवा परगणा प्रशासन

मुघल प्रशासनात जिल्ह्याचे परगण्यात किंवा तालुक्यात विभाजन केले जात होते. परगण्याच्या प्रशासनात शिकेदार (तहसीलदार), अमीन (मुनशीप), खजिनदार (पातेदार) इ. प्रमुख अधिकारी होते तर वितिककी, कानूनगो, चौधरी हे ही तालुका प्रशासनात काम करणारे इतर अधिकारी होते.

१) शिकदार (तहसीलदार) :

हा परगण्याचा प्रमुख असून त्याला पुढील कामे पार पाडावी लागत होती. परगण्यात शांतता व सुव्यवस्था ठेवणे. परगण्याची सुरक्षितता राखणे, त्यासाठी सैन्य बाळगणे. न्यायव्यवस्था सुरळीतपणे चालविणे. दिवाणी व धार्मिक खटले चालवून गुन्हेगारांना शिक्षा करणे इत्यादी कामे शिकदारास करावी लागत होती.

२) अमीन (मुनशीप) :

अमीन हा परगण्यातील शेती महसूलासंबंधीची कामे पाहणारा अधिकारी होय. त्याची कामे पुढीलप्रमाणे परगण्यातील शेतसारा निश्चित करून वसूल करणे, शेतकऱ्यांकडून शेतसारा गोळा करणे, जिल्हा महसूल अधिकाऱ्यांच्या कामकाजात मदतनीस म्हणून काम पाहणे.

३) खजिनदार (पोतदार) :

खजिनदार हा परगण्यातील आर्थिक कामे पाहत असे. परगण्याचा जमाखर्च पाहणे, खजिना सांभाळणे, इत्यादी कामे तो पाहत असे.

4) वितिककी (हिशोबनीस) :

परगण्यातील हिशेब लिहून ठेवणारा व लेखन कार्य करणारा हा अधिकारी होता. वरील अधिकाऱ्यांशिवाय परगण्यात कानूनगो, चौधरी हे ही अधिकारी कामकाज पाहत असत. त्यामुळे परगण्यातील कामकाज सुरळीत चालण्यास मदत होत असे.

ई) ग्रामीण प्रशासन :

ग्राम हा मुघल प्रशासनातील शेवटचा घटक आहे. प्राचीन काळापासून खेडी ही स्वयंपूर्ण होती. त्यामुळे प्रत्येक खेड्यातील कारभार हा स्वतंत्रपणे पहिला जात होता. ही पद्धत मुतकाळातही टिकून होती, खेड्यातील कारभार पाहण्यासाठी पुढील अधिकारी नियुक्त केले जात होते.

१) मुकादम (पाटील)

हा गावचा प्रमुख अधिकारी होता. त्याच्याकडे गावचे संरक्षण करणे गावातील तंटे मिटविणे. लोकांना सोयीसुविधा उपलब्ध करून देणे इत्यादी कामे करावी त्याला लागत होती.

२) पटवारी :

पटवारी हा अधिकारी पाटलाचा मदतनीस म्हणून काम पाहत असे. त्याचे मुख्य काम शेतसारा वसूल करणे हे होते.

३) चौकीदार:

चौकीदार हा अधिकारी पाटलाचा मदतनीस म्हणून खेड्यात काम पाहत असे. याचे प्रमुख काम सुरक्षेबाबतची माहिती ठेवणे हे होते.

अशाप्रकारे ग्रामीण प्रशासनात वरील अधिकारी कार्यरत होते. त्यांना जातपंचायत कामात मदत करत असे. ती जातीबाबतचे वाद किंवा तंटे मिटविण्याचे काम करत असे. तसेच गावातील धार्मिक सण व उत्सव साजरे करण्यास मदत करत असे.